

О.М.ПРИЙМАК   **УДК:94:338.43.02 – 058.232.6(477.5/6) «18/19»**

ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКЕ ЧИНОВНИЦТВО ТА СЕЛЯНСТВО В РЕГІОНАЛЬНОМУ КОМУНІКАТИВНОМУ ПОЛІ КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТОЛІТЬ

Стаття присвячена питанню статусного позиціонування селянства та чиновництва в комунікативному полі Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Вона містить аналіз моделі, спектрів та каналів взаємодії представників різних страт місцевого селянства та влади. Особлива увага приділена патримоніальній сутності означеного комунікативного поля, що функціонувало як підсистема соціального простору регіону.

Ключові слова: селянство, чиновництво, комунікативне поле, патерналізм, соціальний простір, соціальний статус, Південь України.

Статья посвящена вопросу статусного позиционирования крестьянства и чиновничества в коммуникативном поле Юга Украины конца XIX – начала XX вв. Она содержит анализ модели, спектров и каналов взаимодействия представителей разных страт местного крестьянства и власти. Особенное внимание уделено патримониальной сущности рассматриваемого коммуникативного поля, которое функционировало как подсистема социального пространства региона.

Ключевые слова: крестьянство, чиновничество, коммуникативное поле, патернализм, социальное пространство, социальный статус, Юг Украины.

The article is devoted to the question of the status positioning of peasantry and officialdom in the communicative field of South of Ukraine of end of XIX – XX centuries. It contains the analysis of model, spectrums and ductings of co-operation of representatives of different struts of local peasantry and power. The special attention is spared to patrimonial essence of the examined communicative field which functioned as a subsystem of social space of region.

Keywords: peasantry, officialdom, communicative field, paternalism, social space, social status, South of Ukraine.

Всебічне розкриття теми соціальної історії південноукраїнського селянства періоду ринково-капіталістичної трансформації не можливе без аналізу його статусної позиції щодо поліакторів комунікативного оточення. Одним з останніх виступало місцеве чиновництво, сукупність відносин якого з сільським населенням мала складний характер та різновекторний зміст. Дослідження їх, в цьому контексті, є актуальним не лише з науково-історичного погляду, а й з практичного – існуючі в сьогоденні модель, спектри та канали комунікації між місцевою бюрократією та

селянством містять залишки своїх аналогів кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Об'єктом дослідження виступає комунікативне поле як складова соціального простору Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет публікації – південноукраїнське чиновництво та селянство в регіональному комунікативному полі доби ринково-капіталістичної трансформації.

Мета статті полягає в дослідженні статусної позиції чиновництва та селянства

в комунікативному полі Півдня України кінця XIX – початку XX ст.

Окреслена тема є порівняно новою в історичній науці. Методологічною основою її в межах даної публікації виступили праці М. Вебера, П. Сорокіна, П. Бурдьє, Ю. Хабермаса, П. Штомпки. Окремі характеристики статусних позицій бюрократії та селянства кінця XIX – початку XX ст. містяться також в класичних монографіях А.М. Анфімова, А.Я. Авреха, С.М. Дубровського, В.С. Дякіна, П.М. Зирянова, Б.М. Миронова, П.П. Панченка та інших. Історико-краєзнавчий вимір деяких питань з теми знайшов відображення також в роботах В.Є. Постнікова, А.Є. Аріної, Г.Г. Котова, К.В. Лосєва, І.А. Сабадирєва, Є.В. Сизоненка, А.І. Карагодіна, К.Д. Чорної, А.В. Бойка, К.С. Лях та інших. Відсутність окремого дослідження, в якому було б розкрито питання статусної позиції чиновництва та селянства в комунікативному полі Півдня України періоду ринково-капіталістичної трансформації спонукало автора на написання цієї статті.

Адміністративна структура Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., за умов існування унітарної форми устрою, виступала ретранслятором принципів внутрішньої, аграрної та соціальної політики на селі, що розроблялася урядами з монаршого дозволу. Збереження в ній переважно станового характеру кадрового комплектування обумовлювало присутність селянства лише на найнижчих – обшинному, волосному й, зрідка, повітовому – посадових рівнях [1, 54]. Наявність територіальної, соціальної та світоглядної дистанції між цими поліакторами обумовлювала специфіку не лише контактів між ними, а й майже відокремлені статусні позиції. Внаслідок такого стану речей існуючі в свідомості селянства та бюрократії взаємопротилежні образи один одного відігравали визначальну роль як в ході інституціоналізації комунікативних каналів,

так і під час досягнення особистісних інтересів.

Під впливом ринково-капіталістичної трансформації суспільства визначена комунікативна площина зазнала сутнісних змін. Вона поступово втрачала риси патримоніальності й набувала цілераціональних ознак. Еволюція її як своєрідної соціальної системи, сприяла формуванню між владою та селянством суб'єкт – об'єкт-суб'єктних відносин. При цьому, кожен з поліакторів в останніх сам позиціонувався як багаторівневий та складно структурований.

Легітимізація монаршої влади в суспільстві в цілому, та серед селянства зокрема, відбувалася через діяльність бюрократії [5, 472]. Функціонуючи як чітка соціальна вертикаль, вона, наприкінці XIX – початку XX ст., вміщувала у собі два сегменти – державно-апаратний та земський. Але безпосередні контакти з сільським населенням мали лише чиновники установ нижчого місцевого рівня. За таких умов межа між державним та земським службовцем в колективній свідомості селянства була нечіткою. Але місцеве начальство було лише першою безпосередньою частиною образу влади, поряд з якою співіснувала ще й абстракція – туманне уявлення про владу центральну. При цьому, такий дуалізм простежувався не лише в свідомості селянства, а й самої бюрократії [19, 99].

Раціоналізація імперського чиновництва як полісуб'єкта соціального простору почалася після ліберальних реформ 60-х років XIX ст. Але на кінець останнього цей процес залишався на первинній стадії. Найбільш відчутною, в цьому контексті, стала інституціоналізація таких цілераціональних соціальних норм державних та земських службовців як професіоналізм, освіченість та дія в інтересах монархії.

На найвищому адміністративному рівні означені чинники мали прояв, перш за все, у вигляді кристалізації функцій та складу

міністерств і відомств, до місії яких входило вирішення аграрного й селянського питань. Так, наприклад, у 1894 р. Міністерство державного майна було реорганізовано в Міністерство землеробства та державного майна. На початку ХХ ст. в ньому почалися процеси, внаслідок яких виникло Головне управління Землевпорядкування та Землеробства. Крім того, більш жорсткої регламентації отримала діяльність Міністерства фінансів та МВС. Хоча селянські справи знаходилися у веденні цих трьох установ, з приводу чого між ними виникали постійні непорозуміння та конфлікти, координуючого органу між ними створено не було. Втім, такий стан речей мав місце й в інших вищих державних установах. Така практика стимулювання внутрішньоурядової конкуренції, врешті-решт, дозволяла прийти до спільної думки на Раді міністрів, а також створювала люфт для політичного та процедурно-бюрократичного маневру Голови уряду [9, 42].

Кадровий склад МЗДМ, МФ та МВС з кінця ХІХ ст., у порівнянні з попереднім періодом, отримав суттєвих змін. В ньому, завдяки О.С. Єрмолову та С.Ю. Вітте, а згодом і П.А. Столипіну, важливу роль стали відігравати не лише представники столичної аристократії, а й вихідці з провінцій. Отримавши досвід бюрократичної діяльності останні були носіями прогресивних сільськогосподарських ідей [10, 108]. З них на початку ХХ ст. сформувалася та соціальна основа, яка забезпечувала якість аграрної реформи 1906-1917 рр. на вищому бюрократичному рівні.

Хоча означені міністерства комплектувалися виключно з дворянства частка землевласників в них на початок ХХ ст. відчутно зменшилася – з 80,9% у 1853 р. до 38,4% у 1917 р. Такий стан речей свідчив про поступове перетворення діяльності в урядових колах із служби на професію, з фіксованою заробітною платою, чітко визначеними функціональними обов'язками та відсутніми фінансовими

надходженнями поза сферою основної діяльності. Зросла, в цьому контексті, з 4% до 83%, й частка чиновників з вищою освітою. При цьому, раціоналізація урядової бюрократії стимулювала зміни у баченні мети власної діяльності. Поряд із відстоюванням корпоративних норм остання отримала загальнодержавної доцільності й полягала у збереженні існуючого монархічного ладу з доданням неодмінної капіталістичної модернізації суспільства. Роль селянства в аграрному секторі, в такому ракурсі, вже у 90-х рр. ХІХ ст. стала розглядатися урядовцями як визначальна. Наслідком чого стали зміни в курсі відповідного напрямку внутрішньої політики. Образ сільського населення в свідомості вищого чиновництва поступово перетворювався від головного платника податків на основного виробника сільськогосподарської продукції. Державна стабільність стала асоціюватися із зростанням кількості заможних прошарків селянства [10, 112].

На зламі ХІХ – ХХ ст. аналогічні процеси відбувалися й у середовищі місцевого чиновництва. Втім, на території південноукраїнських губерній вони були помітними лише в деяких повітах та на волосному рівні. Проявами раціоналізації, в цьому контексті, стала втрата в деяких адміністративно-територіальних одиницях регіону, риси монопольного кадрового заповнення державних та земських установ дворянами. До того ж, посади у волосних правліннях та сільських общинах, залишаючись формально виборними, займалися вихідцями з селян.

У порівнянні з кінцем ХІХ ст. суттєво зріс рівень освіти службовців. На початку ХХ ст. 35% співробітників повітових земських управ Півдня України мали вищу освіту; ще 40% - закінчили гімназії, училища або пансіонати; близько чверті перед отриманням посади навчалися в сільських школах. Двоє повітових гласних на Катеринославщині мали ступінь кандидата права [17, 156].

Означені тенденції сприяли професіоналізації місцевого чиновництва, а також скороченню соціальної дистанції між ним та селянством. Разом з цим, вони чітко простежувалися лише в двох з 18 повітів регіону – Бердянському та Олександрівському. Активність, професіоналізм, відповідальне відношення до справи, якісність результатів діяльності членів земських управ та землевпорядних комісій останніх підкреслювалися як урядовими ревізорами, так і місцевим сільським населенням [14, 12].

Разом з цим, в усіх інших повітах та на губерньському рівні південноукраїнське чиновництво зберігало головні риси патримоніальності. Формування цієї професійної групи відбувалося переважно за становим принципом, внаслідок чого одна й та сама особа могла займати декілька посад в державній, земській та представницькій установах [13, 22]. Визначена риса робила бюрократичний апарат губерній Півдня України інструментом в руках помісного дворянства. Характерними рисами його діяльності наприкінці XIX – початку XX ст. стала персоніфікація відносин, клієнтізм, сакралізація процедурних механізмів адміністрування, охорона та дія в інтересах місцевих представників привілейованих станів, що перетворювало чиновництво на замкнуту професійну спільноту корпоративного типу.

Визначені риси були притаманні не лише південноукраїнській бюрократії. В Російській імперії досліджуваного періоду вони являли собою принципи функціонування місцевої влади. Тому раціоналізація управлінської еліти в столиці розглядалася в провінції не як інновація, а як порушення традиційних, патріархальних устоїв державності [2, 125].

Відкриття Селянського поземельного банку, стимулювання переселенської політики, відмова від підтримки сільської общини та курс на індивідуалізацію селянського господарства актуалізували у чиновництва південноукраїнських губерній

потребу захисту особистих приватновласницьких інтересів та використання адміністративного ресурсу для опору урядовим інноваціям. Найбільш часто від імені губерньських та повітових дворянських зборів, з відповідним ходотайством губернаторів до Санкт-Петербургу надсилалися вірогідніші листи з проханням припинення означених заходів [12, 40]. Крім того, помісне чиновництво вдавалося до спроб послаблення контролюючої функції держуправління – звітувало про кількісні, а не якісні досягнення з реалізації курсу аграрної політики, штучно ускладнювало роботу столичних ревізорів, губило інструкції, циркуляри з селянських питань тощо [7, 22]. Спроби раціоналізації діяльності структури держуправління «згори» шляхом створення інституту земських начальників та землевпорядних комісій не отримали в регіоні бажаного ефекту – закладена в їх сутність ідея відокремленої від місцевої патримоніальної бюрократії організаційної роботи була зведена нанівець технологією кадрового комплектування. В межах останньої створена інфраструктура швидко наповнилася представниками того ж самого патримоніального чиновництва. За таких обставин у 1909 р. Катеринославська губернія була навіть названа головою Ради міністрів П.А. Столипіним «державою в державі», чиновництво якої вело постійну запеклу війну з центральним урядом.

Поряд із протистоянням «столиця-провінція» в середині місцевої влади на Півдні України чітко простежувалася тенденція зростання боротьби з інакомисленням. Вона мала прояв в конфліктах державної бюрократії з лібералізованими колами земства, діяльність яких спрямовувалася на інтенсифікацію селянського господарювання. Протягом досліджуваного періоду в регіоні мали місце навіть спроби спалення чиновниками земських статистичних матеріалів, що містили

інформацію про реальний стан життя в південноукраїнському селі [17, 158].

Внаслідок різниці у рівні освіти, адміністративному статусі та ролі, стилі та способі життя, співвідношенні за критерієм концентрації повноважень між місцевою владою та селянством існувала значна соціальна дистанція. Відчутність останньої підсилювалась також чисельними випадками корупції та хабарництва. Втім, не можна стверджувати, що останні ознаки патримоніальності були характерними лише для чиновництва південноукраїнських губерній. Не об'єктивним стало б і твердження про те, що тільки селянство зазнавало фінансових втрат від домагань посадовців на «дохідних місцях». Але саме від першого чиновники на Півдні України отримували грошові та натуральні «подяки», що слугували суттєвим додатком до заробітної плати. Хабарі від селян отримували за складання прохань чи офіційних паперів, роз'яснення можливого алгоритму подальших дій по справах, отримання пільгових документів на переїзд до переселенських районів, продовження терміну користування казенним промислом чи оброчною статтею. В Мелітопольському повіті, на початку ХХ ст., був випадок, коли прикажчик переданої до фонду Селянського банку казенної маєтності Попелаки більше полутора років отримував від мешканців навколишніх сіл гроші ніби то за оренду землі, в той же час остання в звітних паперах проходила як незаймана [14, 14].

Подвійний, об'єкт-суб'єктний статус Південноукраїнського селянства по відношенню до місцевої бюрократії визначався декількома детермінантами. Перша його складова в умовах існування перехідної, від патримоніальної до раціональної, моделі взаємодії держави та суспільства була цілком природною. Селянство, в цьому контексті, виступало головним платником податків та орендарем казенних земель. До того ж, від атрибуту в об'єкт аграрної політики воно почало

перетворюватися в Російській імперії лише з останніх років ХІХ ст.

Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. південноукраїнське селянство відчувало суттєвий податковий тиск. Сутність його полягала в нерівномірному розподілі платежів за землю серед представників різних станів. Так, наприклад, щороку місцевий селянин повинен був сплачувати 2 крб. 47 коп. за десятину. В той же час аналогічний податок крупних землевласників дворянського або купецького походження в регіоні дорівнював 34 коп. за десятину. До того ж, перший, до 1905 р. повинен був сплачувати ще й викупні платежі, розмір яких визначався місцевими положеннями Маніфесту 19 лютого 1861 р. Слід також додати, що у порівнянні з сільським населенням інших регіонів Російської імперії селянство південноукраїнських губерній сплачувало земельний податок більшого розміру [11, 274]. Для порівняння на Правобережжі він складав 2 крб. 06 коп. за десятину, Лівобережжі – 1 крб. 80 коп. за десятину, а в середньому по країні – 51 коп.

Крім державного поземельного податку селяни щороку сплачували земські та мирські збори, а також виконували шляхову, гужову та інші повинності. До останніх на Півдні України додавався ще й обов'язковий відлов ховрахів. квота якого для сільського населення щорічно сягала 6-7 млн. штук. В цілому розмір селянських платежів був майже у сім разів більшим ніж у землевласників дворянського або купецького походження [11, 317].

Поліоб'єктний статус південноукраїнського селянства по відношенню до місцевої влади визначався ще й притаманною для першого соціальною роллю орендаря казенних земель. В цілому на 1905 р. площа її в регіоні складала 1166864 десятин землі, що дорівнювало 8% загального земельного фонду. Але в окремих повітах визначена частка була неоднаковою й коливалася від 4% (27601) в

Катеринославському до 19% (300371 дес.) в Херсонському.

Як правило казенні землі орендували колишні державні селяни, наділи яких прилягали до оброчної статті. При цьому прикажчики віддавали перевагу не одинакам, а кумпаніям – традиційним товариствам селян, які склалися з представників заможних та середняцьких верств. До специфічних рис оренди казенних земель в регіоні, в цьому контексті, слід віднести наявність суборенди. Сутність її полягала в дрібненні компаньонами частки орендованої ділянки з переданням останньої, за плату, незаможним однобщинникам або вихідцям з інших сіл [11, 263].

Крім поліоб'єктної в комунікативній площині соціального простору селянство по відношенню до влади займало ще й полісуб'єктну позицію. Передумовою для існування останньої була наявність як територіальної, так і соціальної дистанції між цими акторами.

Штучне впровадження реформою 1861 р. інституту сільської общини легітимізувало на Півдні України діяльність такого традиційного соціального організму як селянська громада. Невтручання місцевої адміністрації в її внутрішнє життя уможливило розгортання в територіальних спільнотах окремого села самоорганізаційних процесів. Останні, при цьому, мали ознаки і патріархальності і капіталізації, що, в умовах ринково-капіталістичної трансформації, надавало «миру» стійкості та дозволяло функціонувати як самодостатньому організму.

Самоорганізація, як прояв самоуправлінської активності, дозволяла позиціонуватися селянським громадам у вигляді автономного полісуб'єкту. В багатоспектральному соціальному просторі Півдня України визначення, в цьому контексті, місцевої влади як одного з багатьох контрагентів селянства було цілком природним. Глибоко диференційоване,

функціонуюче у повсякденні у вигляді сукупності розрізнених родинних господарств, воно, у разі зовнішнього адміністративного тиску чи втручання, перетворювалося в межах окремого села на монолітну корпорацію для відстоювання спільних інтересів. При цьому, дуалістичний статус членів общинного правління – виборних старости та писаря – тяжів в регіоні не до віддаленого чиновництва, а до односельців [6, 79].

Частота навідувань посадовців волосного, повітового чи губернського рівнів в будь-яке окреме село була незначною, внаслідок чого останні розглядалися населенням як іншородні елементи. Термін перебування їх, під час відрядження, серед селян також був нетривалим. Про прибуття чиновника староста, як правило, попереджався, що давало можливість підготуватися до зустрічі – проінформувати односельців, привести до ладу показові місця, приховати недоліки. Тобто, хоча комунікативний канал між місцевою владою та селянством мав вертикальний низхідний вектор, останнє позиціонувало себе не лише як дистанційований поліоб'єкт, а як зайнятий повсякденними справами, переважно байдужий до процедур адміністрування полісуб'єкт.

Разом з цим, формування у найбільш прогресивних прошарків південноукраїнського селянства дрібнопідприємницької свідомості обумовлювало наявність зворотної комунікації з місцевою владою. Представники заможних та середняцьких страт, у разі виникнення господарської необхідності, контактували з місцевою бюрократією, використовуючи її адміністративні можливості для досягнення власних цілей. Узвичаєння корупції у їх відносинах перетворювало чиновника, в таких випадках, на соціальний інструмент селянина на шляху до отримання казенної оброчної статті, пільгових документів, дозволу на відходництво чи промисел [15, 32]. Клієнтизм і господарський прагматизм,

в цьому контексті, урівнював статуси селянина та місцевого посадовця та робив їх відносини суб'єкт-суб'єктивними.

Таким чином, в період ринково-капіталістичної трансформації комунікативне поле, поліакторами якого виступали південноукраїнське селянство та чиновництво, мало дуалістичну природу. В ньому співіснували як риси патримоніальності, так і цілераціональності, що обумовило суб'єкт-суб'єкт-об'єктний характер відносин та статус учасників. Внаслідок такого стану речей функціонування адміністративної вертикалі в повітах та волостях південних степових губерній України хоча й було підкорене місії ретрансляції аграрної та внутрішньої політики імперії, але відбувалося під значним впливом вузько корпоративних інтересів місцевого дворянства й чиновництва. Натомість селянство додержувалося принципу зберігання значної соціальної дистанції до влади. Лише прагматично орієнтовані представники його вищих страт ставилися до останньої як до інструменту досягнення особистісних, господарських й підприємницьких цілей.

Розкрита в публікації проблема є складовою більш широкого дослідження соціальної історії південноукраїнського селянства кінця XIX – початку XX ст. Перспективи розробки останньої можуть бути пов'язані з питаннями місця та ролі селянства в регіональному соціальному просторі, функціонування історичних форм самоорганізації сільського населення та інституціоналізації соціальних регуляторів повсякденної діяльності останнього періоду ринково-капіталістичної трансформації.

Список використаних джерел та літератури

1. Агаманчук Г. В. Сущность государственной службы : история, теория, закон, практика. – М. : РАГС, 2002. – 266 с.
2. Афанасьев М. Н. Клиентела в России вчера и сегодня // Полис. – 1994. - №1. – С. 124-127.
3. Бойко А. В. Історія степової України середини XVIII – XIX століття і її селянська візія / Бойко Анатолій Васильович – Мемуари та щоденники. Ч.І. Джерела з історії Південної України. – Т.5. – Кн.1. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2005. – С. 33-46.
4. Вебер М. Образ общества : избранное. – М. : Юрист, 1994. – 704 с.
5. Вебер М. Избранные произведения. – М. : Наука, 1990. – 808 с.
6. Градовский А.Д. Системы местного управления на западе Европы и в России / Сб. государ. учений: В 9 т. – Т.5. – СПб., 1904. 94 с.
7. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 944-а. – Арк. 22.
8. ДАДО. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 944-а. – Арк. 20.
9. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство в России в эпоху империализма / Сергей Михайлович Дубровский – М.: «Наука», 1969. – 308 с.
10. Мионов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Т.2. – 3-е изд., доп. / Борис Николаевич Мионов – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003 – 548 с.
11. Постников В. Е. Южно-Русское крестьянское хозяйство. – М.: Типолиитография Высочайше утверждённого Товарищества И. И. Кушнарёва и К°, 1891. – 437 с.
12. РДА. – Ф. 408. – Оп. 1. – Стр. 117. – Арк. 36-41.
13. РДА. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 14-36.
14. РДА. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 425. – Арк. 4-15.
15. РДА. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 1891. – Арк. 1 – 50.
16. Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века (Взаимоотношение города и деревни в социально-экономическом строе России). – Москва: Наука, 1983. – 269 с.
17. Сінкевич Є.Г., Макієнко О.А. Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, – Вип. VII. – С. 154 - 159.
18. Статистика землевладения. 1905 год. Свод данных по 50 губерниям Европейской Росси. – СПб.: Центральная типография Н. Я. Манкова, 1907. – 267 с.
19. Шатковская Т.В. Закон и обычай в правовом быту крестьян второй половины XIX в. // Вопросы истории. – 2000. - № 11 – 12. – С. 96 – 105

